

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК [343:340.132]:[340.142:342.565.2(477)]

МЕТОДОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОРМИ КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

METHODOLOGY OF DETERMINATION OF THE CRIMINAL NORM'S CONTENT BY THE CONSTITUTIONAL COURT OF UKRAINE

Денькович О.І.,
к.ю.н., асистент кафедри кримінального права та кримінології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Стаття присвячена актуальній проблемі кримінального права про офіційне тлумачення кримінально-правових норм Конституційним Судом України. З огляду на положення чинного законодавства про підстави звернення до Конституційного Суду України та в результаті аналізу практики Конституційного Суду України, об'єктом нормативного тлумачення Конституційним Судом України може бути лише кримінально-правова норма, декілька варіантів тлумачення змісту якої узгоджені зі змістом решти норм, закріплених у КК України та Конституції України. Вибір результату тлумачення такої норми залежить від ціннісних установок суддів цього суду. Природноправове праворозуміння як критерій вибору результату тлумачення кримінально-правової норми має переваги над позитивістським.

Ключові слова: тлумачення кримінально-правових норм Конституційним Судом України, вибір результату тлумачення, природно-правове праворозуміння у тлумаченні кримінально-правових норм.

В статье анализируется актуальная проблема уголовного права относительно официального толкования уголовно-правовых норм Конституционным Судом Украины. Учитывая положение действующего законодательства об основаниях для обращения к Конституционному Суду Украины и в результате анализа практики его деятельности, определено, что объектом нормативного толкования Конституционным Судом Украины может быть только уголовно-правовая норма, несколько вариантов толкования содержания которой согласованы с содержанием остальных норм, закрепленных в КК Украины и Конституции Украины. Выбор результата толкования такой нормы зависит от ценностных установок судей этого суда. Естественное правовое правопонимание как критерий выбора результата толкования уголовно-правовой нормы имеет преимущество над позитивистским.

Ключевые слова: толкование уголовно-правовых норм Конституционным Судом Украины, выбор результата толкования, естественно правовое правопонимание в толковании уголовно-правовых норм.

In the article author analyses the urgent criminal law issue of the interpretation of criminal norms by the CCU. With regard to the legal provisions on the grounds for the constitutional application or submission and the analysis of the CCU practice, criminal norms that can be objects of the normative interpretation by the CCU only if several possible variants of this norm's interpretation correspond with the Criminal Code of Ukraine and Ukrainian Constitution.

In such cases two or more variants of the criminal norm's interpretation can be viewed as veritable and the CCU should choose one of them to be compulsory. The criterion of such choice is law or, in order to be more specific, those phenomena that are deemed to be law by judges of the CCU. Natural law theories have advantage over positive ones as a criterion for the choice of the result of criminal norm's interpretation by the CCU. Natural law theories render law as the objectively existing category rather than as a legislator's product. They can provide the CCU with the instruments to react to the legal self-will of the legislator and not to tolerate the criminal law that formally correlates with the legality principle but is unlawful by its essence.

The analysis of the CCU practice provides the evidence for the absence of the sole methodological approach to the interpretation of criminal norms. It is assumed that the result of such interpretation type depends on the value outlook of CCU judges.

Key words: interpretation of criminal norms by the Constitutional Court of Ukraine, choice of the interpretation result, natural law theories in the criminal norms' interpretation.

З огляду на твердження про необхідність розроблення нових філософсько-правових підходів у методології праводержавознавства [1, с. 20], останнім часом у науковій літературі з'являється дедалі більше публікацій, автори яких наголошують на актуальності переходу від доктрини правового нормативізму до правового реалізму [2], від позитивістського до природного праворозуміння [3, с. 11]. Обґрунтовуючи такі заклики, дослідники посилаються на досвід зарубіжних країн, на тенденцію до глобалізації загальнотеоретичного правознавства. Такі тенденції мають не лише теоретичний характер, а й практичне значення. Відповідь на питання щодо виду доктрини, яку необхідно застосовувати, безпосередньо впливає на вирішення питань щодо суті, меж, об'єкта, способів тлумачення, яке здійснюється зокрема і Конституційним Судом України (далі – КСУ) у кримінально-правовій сфері.

Ще у наукових роботах радянського періоду активно обговорювалося питання щодо того, яку з теорій тлумачення слід використовувати, волю якого законодавця з'ясувати: історичного чи актуального. Сьогодні дискусії щодо методологічних підходів до тлумачення норм права змістились у площину визначення того, який тип праворозуміння (позитивістський чи природноправовий) слід застосовувати.

У науковій літературі виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні, динамічні та статичні теорії тлумачення, теорію тлумачення волі історичного законодавця (волі законодавця на момент прийняття норми права) та теорію тлумачення волі актуального законодавця (волі законодавця на момент застосування норми права) або волі закону. У більшості випадків суттєвої різниці між указаними класифікаціями теорій тлумачення норм права немає, а те, що

деякі вчені розуміють під суб'єктивною чи об'єктивною теорією тлумачення, інші називають статичною чи динамічною теоріями відповідно.

Теорія тлумачення волі історичного законодавця запечучує можливість коректування права під час тлумачення, пристосування його до змінних умов життя, теорія ж тлумачення волі закону – навпаки, допускає таку можливість. Прихильники першої з названих теорій стверджують, що воля законодавця, яка була виражена у нормі права, залишається незмінною, стабільною до того часу, доки законодавець не вирішить змінити існуюче правове регулювання через прийняття відповідного правового акта. А до того моменту роль інтерпретатора полягає у з'ясуванні волі законодавця часу прийняття норми права (Л. І. Чулінда [4, с. 21], Ю. Л. Власов [5, с. 21, 22, 27], П. О. Недбайло [6, с. 333], Б. П. Спасов [7, с. 163, 189], Ю. М. Тодика [8, с. 106]). На протигагу вказаним положенням, прихильники теорії тлумачення волі актуального законодавця вказують, що з моменту видання норма права «живе своїм життям», незалежно від її творця. А тому потрібно встановлювати не волю історичного законодавця, а волю закону, яка змінюється, пристосовується до нових умов життя [9, с. 32].

У науці немає однозначності щодо того, яку з теорій тлумачення слід застосовувати у процесі тлумачення кримінально-правових норм. Так, прихильником теорії тлумачення волі закону був М. М. Полянський, який стверджував, що один закон за різних умов може отримати різне тлумачення [10, с. 160-161]. Я. М. Брайнін, навпаки, обґрунтовував, що тлумаченню підлягає воля законодавця, який видав закон [11, с. 221]. М. Д. Шаргородський стверджував, що якщо у законі вжито слова, значення яких змінилося з моменту видання закону, особа, яка застосовує закон, за основу повинна брати те значення, яке це слово мало тоді, коли приймався закон [12, с. 159]. Натомість О. Г. Панчак стверджує, що природний тип праворозуміння має об'єктивно зумовлені переваги перед позитивістським у тлумаченні кримінального закону [13, с. 24].

В. Ф. Щепельков і В. В. Степченко пропонують для тлумачення кримінально-правових норм використовувати і динамічну, і статичну теорії тлумачення. Так, В. Ф. Щепельков стверджував, що якщо воля законодавця часу прийняття норми права тотожна тексту норми права, то вона є предметом тлумачення. Якщо ж нетотожна, або у суб'єкта інтерпретаційної діяльності виникли труднощі із з'ясуванням змісту норми права, то повинна застосовуватися як критерій істинності воля законодавця часу застосування норми права, який усуває ці суперечності шляхом прийняття нового закону [14, с. 13, 14].

У літературі слушно стверджують, що обрання певного підходу до тлумачення кримінально-правових норм залежить від позиції автора щодо того, яке явище відображається поняттям «право», та як визначає він співвідношення цього поняття із законом [13, с. 27].

Однією із особливих ознак кримінального права є формальна визначеність. Це означає, зокрема, що кримінально-правові норми, які визначають злочинність та караність діянь чи інші кримінально-правові наслідки, фіксуються лише законодавцем у кримінальному законі у гранично формалізованому вигляді. Перелік кримінально-караних діянь і кримінальну відповідальність за їх вчинення визначає винятково законодавець у відповідному законі (ст. 92 Конституції України). Сказане проте не означає, що право зводиться до приписів законодавця, а сам законодавець необмежений у визначенні злочинного та незлочинного. Право має об'єктивний характер та існує незалежно від держави та законодавця. Ефективність кримінально-правових норм залежить від того, наскільки адекватно законодавець у них відтворює об'єктивні закони суспільного розвитку, наскільки правильно він «відчув», «побачив», «усвідомив» зміст права і відтворив його у кримінально-правових нормах.

Перевірка відповідності кримінально-правових норм об'єктивно існуючому праву належить до повноважень КСУ і здійснюється ним під час визначення конституційності відповідних законодавчих положень. Тому під конституційністю кримінального закону слід розуміти його відповідність не лише нормам Конституції, але й конституційним принципам та принципам кримінального права.

Окрім вирішення питання про конституційність положень кримінального закону, КСУ здійснює офіційне тлумачення кримінально-правових норм. Законодавством передбачено певні підстави звернення до КСУ щодо тлумачення норм права, які, відповідно, і обумовлюють перелік кримінально-правових норм, тлумачення яких КСУ є можливим.

Фізичні та юридичні особи можуть звертатися до КСУ з конституційним зверненням про офіційне тлумачення кримінально-правових норм лише у випадку наявності неоднозначного застосування положень законодавства судами та іншими органами державної влади (ст. 94 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Це означає, що, по-перше, незрозумілість кримінально-правової норми для фізичних та юридичних осіб не є підставою для її тлумачення КСУ; по-друге, лише у випадку наявності неоднозначного застосування кримінального закону особою може звернутися до КСУ щодо його тлумачення. Тобто, якщо державні органи застосовують норму права однаково, але неправильно, то у випадку звернення КСУ відмовить у здійсненні такого тлумачення [15]. По-третє, якщо кримінально-правова норма незрозуміла для особи, але відсутня практика її застосування, то така особа також не може звернутися до КСУ.

Неоднозначність застосування норм, як визначив КСУ, виникає тоді, коли суди України, посилаючись на однакові норми, по-різному їх застосовували (абз. 2 п. 4 мотивувальної частини Ухвали КСУ від 17 червня 1997 року № 23-з [16]).

У іншому рішенні КСУ визначив, що «однаковість практики застосування законодавства і усунення неоднозначності застосування законодавства судами в їх рішеннях забезпечується шляхом перевірки судових справ у касаційному порядку чи в порядку нагляду, узагальнення практики правозастосування ВСУ і Вищим арбітражним судом України» (абз. 6 п. 3 мотивувальної частини Ухвали КСУ № 16-у/2000 від 27 січня 2000 року [17]).

Отже, про неоднозначність практики застосування кримінального закону може йтися лише тоді, коли вищі органи судової влади або інші вищі державні органи, посилаючись на однакові норми, по-різному їх застосовували.

Згідно зі ст. 93 Закону України «Про Конституційний Суд України», підставою для конституційного подання про офіційне тлумачення закону є практична необхідність у з'ясуванні або роз'ясненні, офіційній інтерпретації положень закону. Суб'єктами конституційного подання можуть бути лише державні органи та посадові особи.

Про практичну необхідність у тлумаченні кримінально-правової норми, як підставу для звернення до КСУ, не може свідчити складність її застосування: «складнощі у трактуванні законодавства не можуть бути підставою для ухвалення суду або уповноваженого органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування від прийняття рішення по суті справи... При цьому не можна виключати, що внаслідок неясності, колізії чи прогалини у законі, різного розуміння мети і змісту закону суди, інші органи державної влади, органи місцевого самоврядування приймають суперечливі рішення, що свідчить про наявність неоднозначного застосування положень Конституції або законів України. Однаковість практики застосування законодавства і усунення неоднозначності застосування законодавства судами в їх рішеннях забезпечується шляхом перевірки судових справ у касаційному порядку чи в порядку нагляду, узагальнення практики правозастосуван-

ня ВСУ і Вищим арбітражним судом України) (абз. 4-6 п. 3 мотивувальної частини Ухвали КСУ № 16-у/2000 від 27 січня 2000 року [17]).

У іншому випадку КСУ відмовив у відкритті конституційного провадження у зв'язку з тим, що «необхідність в офіційному тлумаченні Вищий арбітражний суд України обґрунтовує складнощами, які пов'язані з прийняттям зазначеної постанови Кабінету Міністрів України і Національного банку України, а не з тим, що нечітко викладено п. 3 ст. 39 Закону України «Про власність», тлумачення якого просить дати заявник» (абз. 2 п. 3 мотивувальної частини Ухвали № 13-у/2000 від 27 січня 2000 року [18]).

Практична необхідність у тлумаченні норми, визначив КСУ, може обумовлюватися багатьма причинами, наприклад, її незрозумілістю для державних органів, нечітким викладом [19] тощо. Також КСУ неодноразово зазначав, що різне розуміння змісту норми підтверджує необхідність її офіційного тлумачення (п. 1 мотивувальної частини Рішення КСУ від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 (справа про застосування української мови), п. 1 мотивувальної частини Рішення КСУ від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 (справа про депутатську недоторканність), п. 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 06 липня 1999 року № 8-рп/99 (справа щодо права на пільги)).

Отже, якщо текст, у якому закріплена норма, сформульовано конкретно і не допускає двоякого її тлумачення, то передбачених ст.ст. 93, 94 Закону України «Про Конституційний Суд України» підстав для звернення до КСУ щодо тлумачення цієї норми немає. КСУ може відкрити конституційне провадження про офіційне тлумачення кримінально-правової норми лише тоді, коли, застосувавши всі способи тлумачення, неможливо досягти однозначного розуміння її змісту.

Вважаємо, що кримінально-правова норма є такою, що викладена у тексті конкретно та однозначно у випадку, коли лише один варіант розуміння її змісту відповідає змісту інших норм, закріплених у КК України і Конституції. У цьому випадку норма має один зміст, який є істинним.

Об'єктом тлумачення КСУ можуть бути лише кримінально-правові норми, викладені у тексті кримінального закону у спосіб, який допускає декілька варіантів розуміння їх змісту. Про різнотлумачення кримінально-правової норми слід говорити лише у тому випадку, коли декілька варіантів розуміння її змісту узгоджується з рештою норм КК України та нормами Конституції України.

Таке різнотлумачення може обумовлюватися нечіткістю викладення норм, порівняною визначеністю та відсильним характером їх диспозицій, несистемністю законодавства, його неточністю, двозначністю, недотриманням логічних і мовних правил побудови норм та іншими недоліками, пов'язаними з технікою закону, його формою та мовою, що існують незалежно від правозастосувача. В цьому випадку тлумачення набуває ознак нормотворчості.

Якщо ж різнотлумачення кримінально-правової норми зумовлено некомпетентністю правозастосувача, недостатньою освіченістю працівників державних органів, особистою заінтересованістю та іншими недоліками у роботі державних органів, то це свідчить не про двозначне тлумачення закону (тобто наявність декількох варіантів тлумачення, що відповідають Конституції та КК України), а про неналежну кваліфікацію працівників апарату держави. Підстав для офіційного тлумачення кримінально-правових норм КСУ у цьому випадку немає.

У випадку можливості декількох результатів тлумачення В. Ф. Щепельков пропонує відмовитися від тлумачення [14, с. 14]. Зважаючи на те, що Конституцію України КСУ наділений правом офіційного тлумачення кримінального закону, то, видається, таке повноваження означає можливість вирішення ним, зокрема проблем двоякого тлумачення норм КК України. Про це свідчать і підстави для

конституційних подань про офіційне тлумачення кримінального закону.

Оскільки результати тлумачення норми права можуть бути різними, то виникає питання щодо критеріїв істинності одного із них. Якщо норми створюються законодавцем, то істинність результату тлумачення обумовлюється його узгодженістю із волею законодавця. Такий підхід у літературі слушно критикують. А. В. Мадьярова зазначає, що він досконалий з філософсько-онтологічної точки зору, але не може «працювати» з гносеологічних позицій, оскільки зміст норми невідомий до закінчення тлумачення [20, с. 23].

На момент початку тлумачення кримінально-правової норми ми не знаємо, якою є воля законодавця, ми не можемо «зазирнути» у зміст норм, а, отже, не маємо з чим порівнювати результат тлумачення і визначити, чи відповідає він такій волі.

У випадку наявності декількох варіантів тлумачення кримінально-правових норм видається неможливими говорити про критерій істинності тлумачення, адже кожне із тлумачень кримінально-правової норми, оскільки узгоджується з рештою норм, закріплених у кримінальному законі, та нормами Конституції України, і може відповідати волі законодавця. У випадку наявності декількох варіантів тлумачення кримінальної норми можна говорити лише про критерій вибору КСУ варіанту тлумачення. Такий вибір має своїм результатом унесення у правове регулювання нормативної новизни.

Критерієм такого вибору є право, а точніше ті явища, які інтерпретатор позначає поняттям «право». Оскільки рішення КСУ приймається шляхом голосування його суддів, то вибір результату тлумачення кримінально-правової норми КСУ залежить від ціннісних установок суддів КСУ.

Суб'єктивний склад КСУ періодично оновлюється, а тому змінюється і тип праворозуміння, який є критерієм вибору результату тлумачення. У одних випадках домінує позитивістське праворозуміння, у інших – природноправове. Так, використання стенограми засідань Верховної Ради України (наприклад, абз. 2 п. 3 мотивувальної частини Рішення КСУ від 24 грудня 1997 року № 8-зп (справа щодо призначення заступників голів місцевих державних адміністрацій), абз. 1 п. 5 мотивувальної частини Рішення КСУ від 16 жовтня 2001 року № 14-рп/2001 (справа про призначення суддів), абз. 3 п. 4.3 мотивувальної частини рішення від 01 грудня 2004 року № 19-рп/2004 (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу)) чи проектів нормативно-правових актів (абз. 5 п. 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 (справа про смертну кару) свідчить, що критерій істинності КСУ шукав у самому нормативно-правовому акті, у волі законодавця. Такий підхід до визначення істинного результату тлумачення характерний для позитивістської теорії пізнання.

Однак, навряд чи волю законодавця можна використовувати як критерій вибору результату тлумачення кримінально-правової норми. Якою ця воля була невідомо, оскільки текст кримінального закону допускає декілька однаково обґрунтованих варіантів тлумачення кримінально-правової норми.

З огляду на сказане, підтримуємо позицію О. Г. Панчак, яка вважає, що природний тип праворозуміння має об'єктивно зумовлені переваги перед позитивістським для побудови теорії тлумачення кримінально-правових норм і саме його необхідно використовувати для вирішення проблем тлумачення кримінально-правових норм [13, с. 24]. Використання КСУ саме такого підходу до розуміння права дозволить йому реагувати на юридичне свавілля законодавця та не допустити у кримінально-правове поле закони, які формально узгоджуватимуться з принципом законності, але будуть неправовими за своєю суттю. Критерієм вибору результату тлумачення кримінально-правової норми КСУ повинно бути право у його природноправовому розумінні. Таке праворозуміння роз-

глядає право не як результат діяльності законодавця, а як об'єктивно існуюче явище. Прихильники природного праворозуміння під правом розуміють свободу, справедливість, рівність, мораль, інтереси, деякі суспільні відносини, деякі ідеї, внутрішній психічний стан, переживання, індивідуальний досвід людини. Яке конкретне явище кожна така особа вважає правом – це залежить від її індивідуальних чи групових потреб та інтересів [21, с. 11, 12]. Найбільш яскравим прикладом застосування КСУ природного типу праворозуміння у тлумаченні кримінально-правових норм є його Рішення щодо конституційності ст. 69 КК України [22].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що аналіз практики тлумачення кримінально-правових норм КСУ дозволяє стверджувати про відсутність єдиного критерію вибору ним варіанту тлумачення кримінально-правової норми. Критеріями такого вибору є праворозуміння суддів КСУ. Воля законодавця (чи то на момент створення норми права, чи на момент її застосування) не може бути цим критерієм, адже невідомо, якою ця воля була. Волю законодавця з'ясовують лише в межах, закріплених у кримінальному законі. Критерієм вибору варіанту тлумачення норми права КСУ повинне бути право у його природноправовому розумінні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рабінович П. М. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства : досягнення і проблеми / П. М. Рабінович // Юридична Україна. – 2003. – № 1. – С. 20–25.
2. Кампо В. Конституційні принципи правової держави та проблеми її реалізації у практиці Конституційного Суду України / В. Кампо // Віче [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/2147/>
3. Ковальчук В. Роль та місце Конституційного Суду України в системі органів державної влади / В. Ковальчук // Вибори та демократія. – 2010. – № 1. – С. 10–18.
4. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів / Л. І. Чулінда. – К. : Атіка, 2006. – 152 с.
5. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права : монографія / Ю. Л. Власов. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 180 с.
6. Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1960. – 512 с.
7. Спасов Б. П. Закон и его толкование / Б. П. Спасов. – М. : Юридическая литература, 1986. – 247 с.
8. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України : теорія та практика : монографія / Ю. М. Тодика. – Х. : Факт, 2003. – 328 с.
9. Черданцев А. Ф. Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрид. лит., 1979. – 168 с.
10. Полянский Н. Н. Вопросы теории советского уголовного процесса / Н. Н. Полянский. – М., 1956. – 271 с.
11. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М. : Юридическая литература, 1967. – 240 с.
12. Шаргородский М. Д. Уголовный закон. Курс уголовного права. Т. 3 / М. Д. Шаргородский. – Л. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 311 с.
13. Панчак О. Г. Доктринальне тлумачення закону про кримінальну відповідальність : Дис. ... канд. юрид. наук за спец. : 12.00.08 / О. Г. Панчак. – Львів, 2012. – 251 с.
14. Щепельков В. Ф. Формально-логические основания толкования уголовного закона : Дис. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.08 / В. Ф. Щепельков. – Волгоград, 1998. – 184 с.
15. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка) від 30 жовтня 1997 року № 5-зп. Справа № 18/203-97 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 46. – С. 126.
16. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини першої статті 18 та частини п'ятої статті 35 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 червня 1997 року № 23-з. Справа № 18/185-97 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/vz23u710-97>.
17. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України щодо офіційного тлумачення положень пункту 2 статті 23 Закону України «Про підприємства в Україні» від 27 січня 2000 року № 16-у/2002. Справа № 2-12/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v016u710-00>.
18. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням Вищого арбітражного суду України щодо офіційного тлумачення положень пункту 3 статті 39 Закону України «Про власність» від 27 січня 2000 року № 13-у/2000. Справа № 2-2/2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v013u710-00>.
19. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 28 Закону України «Про статус депутатів місцевих Рад народних депутатів» (справа про охорону трудових прав депутатів місцевих рад) від 26 березня 2002 року № 6-рп/2002. Справа № 1-9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-02>.
20. Мадьярова А. В. Место и роль разъяснений Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования : Дис. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.08 / А. В. Мадьярова. – Иркутск, 2001. – 236 с.
21. Філософія права : проблеми та підходи : навчальний посібник для студентів спеціальності «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима, О. В. Грищук, Т. І. Дудаш, Т. І. Пашук, С. П. Рабінович, Л. В. Ярмол, Ю. І. Анохін ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету ім. Івана Франка, 2005. – 290 с.
22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 02 листопада 2004 року № 15-рп/2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04>